

Florica BECHET
(Universitatea din București)

Sublimul – prin metamorfoze, la canon, în teoriile antichității greco-latine

Abstract: (The Sublime – through Metamorphoses to the Canon in the Theories of the Greek-Latin Antiquity) It turns out that the modern poetics or rhetoric, the science of language in general, either take from the Antiquity recipes, methods, rules, norms – which they apply to the contemporary statement, adapting them to its requirements and giving them a new appearance and sometimes a new name –, or they ‚rediscover‘ them unintentionally and unconsciously, thus achieving a perpetual cyclic endeavour. Such is the antique canon of the three styles (grand, humble and intermediate, which can be applied both to poetry and prose), which has remained valid up to the modern era and it is still used as an aesthetic and literary instrument in the science of the written or spoken text, and in the imitative arts as well. We are proposing, in our study, to follow the evolution of this canon, placing the emphasis on the sublime style.

Keywords: style, sublimis, humilis, medius, stylistic features

Rezumat: Se constată că poetica ori retorică modernă, știința limbii în general, fie preiau de la antici rețete, metode, reguli, norme – pe care le aplică enunțului contemporan, adaptându-le cerințelor acestuia și dându-le o nouă înfățișare și, uneori, un nou nume –, fie le „redescoperă” involuntar și inconștient, realizând astfel un perpetuu demers ciclic. Într-o asemenea situație se află și canonul antic al celor trei stiluri (înalt, umil și mediu, aplicabil deopotrivă textului poetic și prozei), care a rămas operabil până în vremurile moderne și este încă folosit ca instrument estetic-literar în știința textului scris sau rostit, ca și în artele plastice. Ne propunem, în studiul nostru, să urmărim evoluția acestui canon, accentul căzând asupra stilului sublim.

Cuvinte-cheie: stil, sublimis, humilis, medius, caracteristici stilistice

„La rhétorique est une science qui a progressé parallèlement au développement de l’esprit critique, aux variations du goût, aux transformations de la jurisprudence, à l’évolutions de la vie sociale et de la vie politique. Par suite, elle n’a pas un *seul* vocabulaire, fixe et invariable, mais *plusieurs* vocabulaires, qui changent selon les époques, selon les écoles, selon les rhéteurs.”¹

Afirmația lui J. Cousin se referă la retorică antică, dar ea se poate aplica în egală măsură și poeziei și își probează valabilitatea și în epocile ulterioare, până în zilele noastre. Se constată că poetica ori retorică modernă, știința limbii în general, fie preiau de la antici rețete, metode, reguli, norme – pe care le aplică enunțului contemporan, adaptându-le cerințelor acestuia și dându-le o nouă înfățișare și, uneori, un nou nume –, fie le „redescoperă” involuntar și inconștient, realizând astfel un perpetuu demers ciclic.

Într-o asemenea situație se află și canonul antic al celor trei stiluri (înalt, umil și mediu, aplicabil deopotrivă textului poetic și prozei), care a rămas operabil până în vremurile moderne și este încă folosit ca instrument estetic-literar în știința textului scris sau rostit, ca și în artele plastice. Chiar și astăzi, pentru denumirea stilurilor,

1. J. Cousin, *Études sur Quintilien*, t. II: Vocabulaire grec de la terminologie rhétorique dans l’*Institution oratoire*, Paris, 1936, p. 2.

ca și pentru majoritatea registrelor stilistice, s-au păstrat și se vehiculează în special termeni latini².

Ne propunem, în acest studiu, să urmărim evoluția acestui canon, pentru etichetarea căruia s-a făcut apel, de-a lungul timpului, la mai multe vocabulare, în spiritul constatării lui J. Cousin.

Canonul poartă indubitabil pecetea marelui orator latin Marcus Tullius Cicero, care a fost totodată și un asiduu teoretician al retoricii. El a dat o adecvată definiție celor *tria genera dicendi*³ (*tenue, medium, graue*), punându-le în legătură cu trei tipuri de oratori, cu caractere distincte (*grandiloqui, tenues* sau *acuti* și *temperati*), cf. *Or.* 21-22, 75 sq., 91, 98; *De orat.* III, 177, 199, 212. Pentru Cicero, *tenue dicendi genus* este *summissus et humilis, consuetudinem imitans* (*Or.*76), *medium dicendi genus* se definește ca *uberius aliquantoque robustius* față de genul *tenue*, dar *summissus* față de cel *graue* (*Or.* 91), iar *graue dicendi genus* se distinge prin *uis maxima*.

Evident, Cicero nu a fost autorul acestui canon, el încercând doar să transpună în latină canonul grecesc, pentru care s-a străduit să găsească termeni adecvați; și, ca în multe alte cazuri în care marele om de litere s-a confruntat cu problema calculului lingvistic, el nu s-a mulțumit cu un singur echivalent latin pentru termenul grec consacrat, încercând o întregă gamă terminologică și fiind conștient că metalimbajul este condamnat la termeni aproximativi.

Bunăoară, semantismul termenului *tenue* („subțire, ușor, mic, slab, sărac”) este completat de aportul sematic al cvasisinonimelor *summissus* („coborînt”) și *humilis* („jos, umil”), inducându-se astfel ideea simplității, trăsătură care apropie acest gen de vorbirea obișnuită. Totodată, cei doi termeni calificatori, *summissus* și *humilis*, introduc în conceperea și definirea stilului o dimensiune spațială, în virtutea căreia, implicit, stilul opus celui *tenue* ar trebui să fie *elatus* („ridicat, înalt”). Conform aceleiași logici, *tenue* presupune, la polul opus, un gen *uber* (întrevăzut și din caracterizarea relativă a genului *medium* ca fiind *uberius* față de cel *tenue*; caracteristica *robustius* sugerează faptul că în definirea stilurilor intră și ideea de forță, stilul *graue* fiind indirect definit drept *robustus*).

Deducem din aceasta că, în identificarea și definirea stilurilor, intră ideea de (non) gravitate/greutate/solemnitate, de (non) importanță/noblețe, de (non) înălțime/elevație/sublim, cea de (non)robustețe/forță/energie.

Cicero a sesizat și aici, ca și în alte ocazii, imposibilitatea de a reda toate aceste idei doar printr-un singur cuvînt-etichetă a unui stil, încercînd să compenseze limitele denominării, pe de o parte, prin caracteristici sugestive, exacte și complementare, pe de alta, prin caracterizarea celor trei tipuri de oratori și a discursurilor performate de aceștia. Astfel, genul *graue* este practicat de oratorii *grandiloqui* (ceea ce induce automat genului *graue* trăsătura *grandis*), dar și *graves, acres* („energici”, „aprigi”), *ardentes* („î nflăcăriți”); discursul lor, caracterizat prin *maiestas uerborum* („măreția cuvintelor”) și *grauitas sententiarum* („solemnitatea sentențelor”) este *amplus*

2. Cf. M. Nasta, « Dionis din Halicarnas, Despre potrivirea cuvintelor », în *Artele poetice. Antichitatea*. Culegere îngrijită de D. M. Pippidi, București, 1970, p. 289, n. 110.

3. Preferăm formularea latină, deoarece aceste *tria genera dicendi* sînt trei feluri de discurs, prin discurs înțelegîndu-se „zicere”, „enunț”, dar și, cu un termen franțuzesc mai potrivit, *ton* (cf. J. Marouseau, *Traité de stylistique appliquée au latin*, Paris, 1935, cap. „Tons et genres”, p. 12).

(„amplu”), *copiosus* („abundent, bogat”), *gravis* („important”), *ornatus* („împodobit”). E limpede de ce – după Cicero – genul *grave* trebuie să aibă cea mai mare elaborare formală. Pe de altă parte, genul *tenue* este practicat de oratorii *tenues*, care sînt, în același timp, *acuti* („pătrunzători, înțepători”, chiar „tăioși”, dar și „fini, subtili”); discursurile acestora sînt *concinnores* („mai armoniase”), *faceti* („spirituale, amuzante”), *florentes* („împodobite, înflorate”), *leuiter ornati*. Înțelegem de ce acest gen este caracterizat prin *suauitas* („dulceață”, „plăcere”). Deducem însă, totodată, că stilului *grave* îi este proprie *concininitas* („simetria, armonia, eleganța”). Genul *medium* este practicat de oratorul *temperatus*, termen care plasează canonul stilurilor într-un posibil context climatic sau pe o scară termică (la care trimit și alți termeni folosiți în teoria stilurilor). Este interesantă descrierea tipului de discurs practicat de oratorul *temperatus*: *uicinus amborum, in neutro excellens utriusque particeps uel utriusque experts* („apropiat de amîndouă [celelalte genuri], neînclinînd către nici unul dintre ele, avînd cîte ceva din amîndouă sau fiind lipsit de ceva din fiecare”).

Iată cît de multe pot spune despre fiecare din cele trei stiluri termenii folosiți de Cicero, dacă nu ne limităm doar la cele trei etichete: *grave, tenue, medium*.

De altfel, Cicero nu este primul roman care a încercat să adapteze în latină canonul stilurilor, propunînd un vocabular, o terminologie. În tratatul cunoscut sub numele *Rhetorica ad Herennium* (atribuit lui Cornificius – aprox. 85 a. C.), citim: *Sunt igitur tria genera, quae nos figures appellamus, in quibus omnis oratio non uitiosa consumitur: unam grauem, alteram mediocrem, tertiam extenuatam uocamus. Grauis est, quae constat ex uerborum grauium, magna et ornata constructione. Mediocris est, quae constat ex humiliore neque tamen ex infuma et peruulgatissima uerborum dignitate. Attenuata est, quae demissa est usque ad usitatissimam puri consuetudinem sermonis* (IV, 8, 11).

Regăsim aici modelul ciceronian și, în același timp, un termen care nu apare la Cicero, dar care trimite la terminologia greacă a problemei: *figurae*, prin care este redat grecescul *χαρακτήρες*.

De la Aulus Gellius (*Noct. Att. XIV*) aflăm că și alți romani, înaintea lui Cicero, au abordat această problemă. Între aceștia se numără Varro, care, în lucrarea *De lingua Latina* (fr. 59 Goetz-Schoell) spune că literatura latină oferă exemple ale tuturor felurilor de stil, în formă desăvîrșită și nealterată: Pacuvius are bogăție de stil (*ubertas*), Lucilius simplitate (*gracilitas*), Terențiu stil temperat (*mediocritas*). Observăm că Varro operează cu alți termeni decît Cornificius și Cicero. De altfel, la începutul capitolului, Au. Gellius vorbește despre cele trei stiluri, fără să precizeze cui îi aparține definiția și, implicit, terminologia. Dacă nu ar exista mărturia lui Varro, am putea presupune că avem de-a face cu terminologia care se vehicula chiar în vremea lui Au. Gellius, deci multă vreme după epoca ciceroniană. Iată pasajul: *Et in carmine et in soluta oratione genera dicendi probabilia sunt tria, quae Graeci χαρακτήρες uocant nominaque ei fecerunt άδρόν, ισχόν, μέσόν. Nos quoque, quem primum posuimus « uberem » uocamus, secundum « gracilem », tertium « mediocrem ».*

Vberi dignitas atque amplitudo est, gracili uenustas et subtilitas; medius in confinio est utrisque modi particeps.

Clasificarea pune accentul pe latura formală a enunțului, ca și la Cicero. Găsim aici sursa trăsăturii *uber*, presupusă, indirect, de ciceronianul gen *grave*. Totuși,

Cicero, ca și Cornificius, par să aibă alt model grecesc decît cel folosit de Varro și citat de Gellius. Cea mai mare deosebire apare în cazul stilului sublim, pentru care eticheta trimite la amplitudine (definiția vorbind și de noblețe), în timp ce la Cicero și la Cornificius accentul cade pe măreție, forță și podoabă. În cazul stilului umil, deși termenul-etichetă diferă (*gracilis* la Varro și Au. Gellius, *tenue, attenuatus sau extenatus* la ceilalți), ciceronianul *tenue* conține, în mare, și sensul lui *gracilis*, lipsindu-i doar ideea de farmec. Întrucît Cornificius, Varro și Cicero nu sînt prea îndepărtați în timp, concluzia pe care o impune această deosebire terminologică este că pe teren grec se formase probabil teoria stilurilor, dar aceasta nu devenise canon decît prin numărul stilurilor fundamentale (trei), fără însă a se fi acceptat o denotație, o etichetă unică. Situația este ușor de înțeles, dată fiind complexitatea aspectelor pe care le presupune un stil și, mai cu seamă, stilul sublim.

Așadar, romanii, printre care și Cicero, preiau și adaptează o teorie a stilurilor de sorginte greacă. Autorul acesteia nu este însă Aristotel, de la care provine canonul genurilor literare. Drept părinte al canonului stilurilor a fost considerat Teofrast din Eresos (372-287 a. C.), elevul acestuia, care-i urmează la conducerea școlii peripatetice. Lucrarea lui Teofrast „Despre stil” (Περὶ λέξεως sau, mai probabil Περὶ λέξεως χαρακτῆρες) s-a pierdut. Dar, pe baza fragmentelor păstrate (cea mai bună antologie fiind încă cea a lui Maxim. Schmidt *Commentatio de Theophrasto rhetor*, Halis Sax. 1839), mai mulți savanți, între care și H. Rabe, au încercat reconstituirea teoriei sale și a canonului stilurilor⁴.

Acest canon, tripartit, recunoaște trei stiluri, atît pentru poezie, cît și pentru proză: stilul ἄδρος („plin”, „abundent”), stilul ἰσχυρός („delicat”, „simplu”) și stilul μέσος („intermediar”).

Exegeza modernă nu mai acceptă însă paternitatea lui Teofrast asupra acestui canon decît ca pe un dat al tradiției: „His lost book on Style (the Περὶ λέξεως) was an important work, freely used by later writers, including Cicero, Dionysios, Quintilian, and Demetrius, but any classification so specific as λέξεως χαρακτῆρες would seem to be later than Theophrastus and may have originated in the desire, shared by the Peripatetic and Stoic schools, to ornamental or „rhetorical” way of speech and writing” – opinează W. H. Fyfe⁵. Ni se pare cît se poate de plauzibil ca elevii lui Teofrast să fi fost într-un gînd cu elevii lui Ferdinand de Saussure, într-o încercare de sistematizare și de „punere în pagină” a teoriilor maestrului. Ulterior, după cum se știe, au intervenit stoicii, care și-au pus și ei amprenta asupra teoriei. Așa putea ajunge pe teren roman un canon cu mai multe terminologii, de unde diferențele dintre denumirile stilurilor utilizate de Varro și cele vehiculate în tratatele ciceroniene.

Cicero (*Or.* 79) spune că părintele *Caracterelor* socoate că și stilurile au cîteva „caractere” (χαρακτῆρες) sau „virtuți” (ἀρεταί). Acestea sînt: ἑλληνισμός „expresia

4. Cf. J. F. D'Alton, *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931; C. Augustyniak, *De tribus et quattuor dicendi generibus quid docuerint antiqui*, Varșovia, 1957; W. Kroll, „Rhetorik”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. 7, 1940, col. 1074; L. Pernot, *La Rhétorique dans l'Antiquité*, Paris, 2000, p. 84-89; H. Rabe, *De Theophrasti libris π. λέξεως* Bonn, 1890; L. Rademacher, *Theophrast peri λέξεως*, în R.M. 54, 1899; I. Stroux, *De Theophrasti virtutibus dicendi*, Leipzig, 1912.

5. Longinus, *Περὶ ὕψους* Londra, 1932², p. 262

corectă și pură”, σαφήνεια „claritatea”, πρέπον „expresia potrivită cu subiectul” și κατασκευή sau κόσμος „podoaba”, cu două aspecte (μεγαλοπρεπές „măreție”, prin care se obține πάθος „emoție”, și ἡδύ „dulceță”, care conduce la ἦθος „descriere de caracter”). Materialul stilistic, cel în care stilul își are originea, este, pe de o parte, gândirea (διάνοια, πράγματα), etichetată prin sintagma πραγματικὸς τόπος, pe de alta, expresia și structura (λέξεις și σύνθεσις), cu numele generic λεκτικὸς τόπος.

S-a considerat, pe bună dreptate, că teoria lui Teofrast se află în strînsă legătură cu cartea a III-a a *Retoricii* lui Aristotel.

De fapt, aproape întregul material din care este construită teoria teofrastică a stilurilor se găsește în lucrările lui Aristotel. Stagiritul consideră că stilul (λέξεις sau ὦς δεῖ εἰπεῖν) este o problemă importantă, de care trebuie să se țină seama în retorică și în poetică. În retorică, se pot distinge două feluri de stil: λέξεις γραφικὴ – potrivit genului demonstrativ (ἐπιδεικτικὴ), a cărei funcție este lectura, și ἀγωνιστικὴ λέξεις – potrivit discursurilor rostite, pe de o parte, celor pronunțate în adunările publice (δημηγορικὴ λέξεις), pe de alta, celor pronunțate în adunările judiciare (δικανικὴ λέξεις). Din această clasificare se deduc trei genuri (γέννη) de discurs: demonstrativ (ἐπιδεικτικόν), demonstrativ (συμβουλευτικόν) și judiciar (δικανικόν), rămase canonice; ele se regăsesc și la Cicero în aceeași formă.

Ἀγωνιστικὴ λέξεις cunoaște două specii (εἶδη), în funcție de scopul urmărit și de rezultat: cea ἠθικὴ, menită să pună în lumină caractere, și cea παθητικὴ, în care se urmărește provocarea de emoții (cf. *Ret.* 1413b 4 sq.) Pe de altă parte, stilul trebuie cultivat și în textele literare, în cazul cărora se distinge λέξεις λόγου „stilul prozei” și λέξεις ποιήσεως „stilul poeziei” (1404a 27). Dînd mai mare importanță alegerii cuvintelor (ἐκλογή) decît îmbinării lor (σύνθεσις ὀνομάτων), Aristotel rînduiește enunțurile literare în funcție de doi poli: σεμνὴ λέξις „enunțul elevat”, care este prin excelență cel al poeziei, și ταπεινὴ λέξις „enunțul umil și sărac”, reprezentat de vorbirea de fiecare zi (*Po.* 1458a 21-23), între care există o infinită gamă de variațiuni. „L’indice che segna il passaggio dall’una all’altra (attraverso tutta una serie di momenti intermedi, come si è detto), è dato dalla forma, che sposta il linguaggio da consueto, usuale (κύριον) a elevato (σεμνόν)”⁶.

Se constată o clasificare care se dezvoltă mereu conform unui principiu binar, datorat înclinației funciare a spiritului uman către dicotomie. Recunoaștem în ταπεινὴ λέξις stilul ἰσχνός din canonul teofrastic, iar în σεμνὴ λέξις stilul ἄδρός. Numai că, de fapt, și la Aristotel se poate vorbi de un stil „mediu”. „Această primă denumire [...] a fost creată de Stagirit în conformitate cu teoria sa despre necesitatea existenței unui termen mediu, ori ce cîte ori apar doi termeni opuși sau două însușiri extreme. Însușirea „medietății” este adeseori lăudată, mai ales în sistemul eticii. În teoria stilurilor un asemenea calificativ (*mediu* sau „mijlociu”) se aplică de fapt unui termen neutru, cum este și *vorbirea comună*, „cea lipsită de însușiri speciale”⁷. În *Retorica* 1414a 24 citim: οὐ σαφής, οὐδὲ ἄν σύντομος, ἀλλὰ δῆλον ὅτι τὸ μέσον ἀρμόττει „nu va fi nici clar, nici concis, în schimb este limpede că dreapta măsură se potrivește”⁸.

6. Francesco Donadi, *Pseudo-Longin, Del Sublime*, Milano, 1991, p. 25.

7. M. Nasta, *op. cit.*, p. 290, n. 136.

8. Pentru traducerea citatelor din *Retorica*, urmăm, de cele mai multe ori, *Aristotel, Retorica*. Ediție bilingvă. Traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș, București, 2004. Despre

De asemenea, Aristotel pune în evidență calitățile pe care trebuie să le aibă stilul (ἀρεταὶ τῆς λέξεως) – *Ret.* 1404b – 1408a. Stilul trebuie să fie σαφὴ „clar”, μὴ ταπεινὴ „non-umil” (dacă este vorba despre poezie, stilul prozei pure fiind ταπεινὴ), πρέπουσα λόγῳ „potrivit cu enunțul”⁹. La acestea Stagiritul adaugă: Ἐστὶ δὲ ἰαρχὴ τῆς λέξεως τὸ ἐλληνίζειν „Principiul stilului este faptul de a vorbi corect grecește” (1407a 20). Se pot recunoaște aici, în mare, acele ἀρεταὶ din canonul teofrastic. Lipsește κατασκευή.

Iată însă care ar fi concluzia în legătură cu existența unei teorii a stilurilor la Aristotel: „Aristotele crea un sistem ibrido, nel quale la λέξις, subordinata a principi filosofici di carattere generale (e dunque extra stilistici), vive n libertà limitata”¹⁰. E posibil ca lucrurile să fi stat la fel și la Teofrast, care să nu fi sistematizat pînă la formă canonică teoriile maestrului său.

Pe de altă parte, Stagiritul nu recunoaște existența unei teorii a stilului: Οὐπω δὲ σύγκειται τέχνην περὶ αὐτῶν, ἐπεὶ καὶ τὸ περὶ τὴν λέξιν ὄψε προῆλθεν „Însă o artă legată de aceste chestiuni [mijloacele stilistice] nu s-a constituit încă, întrucît și subiectul referitor la stil a survenit tîrziu” (*Ret.* 1403b). Dacă nu ar exista μοχθηρία, caracterul defectuos, al auditorului, problema stilului nici nu ar fi necesară (ἀναγκαῖον) – 1404a. Stilul, asemănător ca scop și mijloace jocului actorilor, este un reflex al auditorului, o reprezentare (φαντασία) pentru ascultător, așadar am putea spune, continuîndu-l pe Aristotel, că stilul nu este altceva decît o ipocrizie (ὕποκριτικόν), o mască. Aristotel s-ar pronunța pentru demonstrația pură (τὸ ἀποδείξαι), fără mîhnire sau încîntare (μῆτε λυπεῖν μητ’ εὐφραίνειν). Dar, pentru că dintre toate cea mai apreciată este forma, οἱ γὰρ γραφόμενοι λόγοι μείζον ἰσχύουσι διὰ τὴν λέξιν ἢ διὰ τὴν διάνοιαν „discursurile scrise valorează mai mult prin stil decît prin gîndire”. Acest lucru este valabil și în cazul poeziei, despre care se spune: οἱ ποιηταί, λέγοντες εὐήθη, διὰ τὴν λέξιν ἐδόκουν πορίσασθαι τὴνδε τὴν δόξαν „poetii, spunînd nimicuri, păreau a-și procura faima aceasta datorită stilului”. Regăsim aici și împărțirea teofrastică a materialului stilistic.

Cît privește discursurile rostite și stilul oratoric cel creator de πάθος și ἦθος, Aristotel respinge ca inutilă împărțirea acestui stil în λέξις ἡδεῖα și λέξις μεγαλοπρεπῆ: Τὸ δὲ προσδιαίρεισθαι τὴν λέξιν, ὅτι ἡδεῖαν δεῖ εἶναι καὶ μεγαλοπρεπῆ, περιέργων (1414a 19-20). Iată și sursa lui Teofrast pentru κατασκευή cu cele două aspecte ale sale, μεγαλοπρεπές și ἡδύ. Aristotel însă nu leagă măreția de patos și nici simplitatea de plăcere, ci, uneori, chiar le amestecă: ἡδὺ δὲ τὸ θαυμαστόν ἐστὶν „mijloacele stilistice duc la admirație, iar admirația la plăcere” (1404b). Definierea corectă a virtuții stilului conduce la ἡδεῖα.

Așadar, teoria stilurilor și metalimbajul ei existau *in nuce* la Aristotel. Era nevoie doar de o structurare. În privința vocabularului, lipsește doar termenul ἄδρός, pus pe seama lui Teofrast. Acesta înlocuiește aristotelicul σεμνός, punînd, în locul măreției, gravității și nobleței, abundența. Din acest punct de vedere, Cicero, cu genul lui *grauae*,

„dreapta măsură” ca echilibru intermediar între excese opuse cf. R. A. Gauthier-J. Y. Jolif, *L’etique à Nicomaque*, Louvain, 1970, vol. II, pp. 137-149 și L. Pernot, *op. cit.*, pp.85-86, unde μεσότης „calea de mijloc” este definită drept „sommets d’excellence également éloigné de l’excès et du défaut”.

9. Virtutea convenienței este explicată pe larg în 1408a 10: Τὸ δὲ πρέπον ἔξει ἢ παθητικὴ τε καὶ ἠθικὴ καὶ τοὺς ὑποκειμένοι; πράγμασιν ἀνάλογον „Stilul va avea potrivire, dacă este patetic, etic și proporționat cu subiectele propuse”.

10. F. Donadi, *op. cit.*, p. 26.

este mai aproape de Aristotel. Cum termenul ἀδρός nu apare niciodată în *Retorica* și în *Poetica* aristotelică, dar se regăsește în tradiția latină, ar putea proveni fie de la Teofrast (despre care se știe că era uneori în dezacord cu maestrul său), fie din tradiția școlii peripatetice sau a celei stoice, care au dat o formă sistematică teoriei stilurilor¹¹.

Ce se întâmplă însă după Cicero?

Un alt retor grec, stabilit la Roma în vremea lui Augustus, Dionis din Halicarnas, reia canonul stilurilor și îl dezvoltă. Mai mult însă: dacă până acum toți retorii care se plasează pe linia aristotelică puneau accentul pe alegerea cuvintelor, cu Dionis din Halicarnas se produce o schimbare radicală; el înnoiește fundamental stilistica aristotelică, fără să o transforme, dar inversând ierarhia și punând accentul pe *compositio* (σύνθεσις ὀνομάτων). De aceea, la Dionis, stilurile vor fi συνθήκαι, συνθέσεις, iar virtuțile stilului vor fi ἁρμονίαι.

Metalimbajul folosit de el se precizează pe măsură ce se conturează teoria stilurilor. Aceasta apare în forma sa definitivă în tratatul Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων care, mai mult decât o lucrare „despre îmbinarea cuvintelor”, este chiar un tratat de stilistică. De aceea exegeza de specialitate preferă mai recent să traducă titlul grec prin „Despre compoziția stilistică”¹².

Dionis grefează pe doctrina teofrastică și stoică (cu adăugirile făcute de latini) teoria muzicală a lui Aristoxenos din Tarent, și el discipol al lui Aristotel. O primă formă a teoriei sale apare în lucrarea Περὶ τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος („Despre cutremurătoarea elocință a lui Demostene”). La începutul lucrării, autorul distinge trei feluri de stil: ἐξηλλαγμένη καὶ περιττή „distins și abundent” (955), λιτὴ καὶ ἀφελής „relaxat și simplu” (956) și μικτὴ τε καὶ σύνθετος ἐκ τούτων τῶν δυεῖν „amestecat și combinat din celelalte două” (958). Apoi vorbește despre cele *tria genera orationis* (χαρακτήρες τῆς λέξεως): ὑψηλός („înalt”, „sublim”), ἰσχνός („coborât”, „umil”) și ὁ μεταξὺ τούτων (1059), pentru ca, în finalul lucrării, să amintească tipurile de ἁρμονίαι care definesc cele trei stiluri: αὐστηρὰ καὶ φιλαρχαῖα („aspră și cu patină arhaică”), γλαφυρὰ καὶ θεατρικὴ („cizelată și teatrală”) și μικτὴ ἐξ ἀμφοῖν.

În tratatul Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, Dionis se fixează la trei caractere τῆς λέξεως (stiluri): ἐξηλλαγμένη καὶ περιττή, λιτὴ καὶ ἀφελής și μέση, căroră le corespund, în ordine, trei feluri de ἁρμονίαι ὑψηλῆς și/sau αὐστηρὰ, ἰχνῆ și/sau γλαφυρὰ și μέση și/sau μικτὴ. Stilul înalt este propriu naturii și operelor care imită în cel mai înalt grad natura. Scopul său este frumosul (κάλλος), lipsit de simetrie și de podoabe, cultivînd – am spune noi – *ruptura*, dar care se distinge prin măreție, demnitate, solemnitate, patină arhaică, *decorum*. Un asemenea stil răscolește (καταπλήξασθαι τὴν διάνοιαν), ducînd, în mod evident, la πάθος. Stilul cizelat urmărește să obțină ἡδονή, prin cultivarea ornamentelor și grija pentru *iunctura*. E indisolubil legat de ἦθος.

Trebuie remarcate, în primul rînd, metamorfozele metalimbajului folosit în denumirea stilurilor. E limpede că, pe lângă schimbarea opticii asupra stilului, metalimbajul folosit de Dionis din Halicarnas trădează și faptul că acesta era nemulțumit – cum era poate însuși Teofrast – de etichetarea unui stil printr-un singur

11. Se știe, de pildă, că stoicii au mai adăugat, la cele patru ἄρεται teofractice, încă una: συντομία *breuitas*.

12. Cf. Germaine Aujac și Maurice Lebel, *Denys d'Halicarnase, La composition stylistique*, Paris, « Les Belles Lettres », 1981, *passim*, cu o argumentare extinsă în prefață.

cuvînt calificativ, termen reductiv care nu este suficient de grăitor și de cuprinzător. Bunăoară, eticheta stilului sublim trebuie să sugereze, așa cum am văzut, ideea de măreție, gravitate, elevație, abundență, robustețe. Ne dăm seama de acest lucru dintr-un pasaj din lucrarea sa *Despre Isocrate* (3), în care îl citează pe Teofrast; acesta, cînd amintește stilul sublim, folosește o suită de trei termeni: καθόλου δὲ τριῶν ὄντων, ὡς φησι Θεόφραστος ἐξ ὧν γίνεται τὸ μέγα καὶ σεμνόν καὶ περιττόν ἐν λέξει, τῆς τε ἐκλογῆς τῶν ὀνομάτων καὶ τῆς ἐκ τούτων ἁρμονίας καὶ τῶν περιλαμβανόντων αὐτὰ σζημάτων.

Desigur, găsim termeni noi, precum metaforele ὑψηλός – care aduce o coloratură orientală (fiind introdus, se pare, în teoria stilurilor de Caecilius din Kale Acte) și o determinare spațială¹³ – și αὔστερός („aspru, sobru, sever, auster”) – care introduce o dimensiune gustativ-olfactivă: stilul are caracterul „sec” al vinului, în opoziție cu γλυκύς.

Ne surprinde însă faptul că, atrași de noutatea viziunii și a mecanismului terminologiei folosite de Dionis, exegeza nu a remarcat faptul că, în general, peste tot, în spatele textului său se află Aristotel. Iată ce spune acesta despre stilul σεμνός (*Ret.* 1404b 8): τὸ γὰρ ἐξαλλάξαι ποιεῖ φαίνεσθαι σεμνοτέρων „îndepărtarea [de vorbirea curentă] îl face să pară mai nobil”. În același timp, dionisiana ἐξηλλαγμένη λέξις ne trimite la aristotelic ξένη διάλεκτος, după cum λέξιςθεατρική trimite la ὑποκριτικόν-ul aristotelic. În toate epocile, definiția lui Dionis dată stilului „mediu” a fost extrem de apreciată, ea ilustrînd conștiința imposibilității folosirii unui vocabular mai precis, care să poată numi sau descrie termenii lingvistici cu ajutorul unor designative neechivoce¹⁴. Iată definiția: „Ajungem la acest rezultat fie prin lipsa unor însușiri extreme, proprii celorlalte două stiluri, fie printr-un amestec”. Numai că ea seamănă izbitor cu definiția dată acestui stil de către Cicero. Dionis și-a învățat bine toate lecțiile.

Dionis a avut totodată inteligența de a alege termeni cu sens relativ vag, întins subtil într-o nuanțată pletoră semantică. În această situație se află chiar termenul ἐξηλλαγμένη care trimite și la migrările și mutațiile de orice soi (cuvinte dialectale, metafore etc.); apoi, περιττή al cărui sens de bază „care depășește măsura”, „excepțional”, cuprinde, în același timp, ideea de mărire, înălțime, frumusețe, noblețe, importanță, forță, podoabe; și, nu în ultimul rînd, αὔστερά, explicată mai sus. Combinația dintre eticheta λιτή și explicația γλαφυρά ilustrează *ipso facto* ideea, cu lungă carieră în epoca imperială, că *labor limae* (presupus de γλαφυρά) duce mai degrabă la platitudine; iar ισχνή „sec, slab, fragil” face ca, indirect, antonimul lui să se caracterizeze prin robustețe, ceea ce spune și Dionis cînd vorbește despre versurile ισχυρά „viguroase”, deci sublime, ale lui Pindar.

Canonul s-a fixat – am putea conchide –, se schimbă doar perspectiva și terminologia. „les vocabulaires qui changent selon les époques, selon les écoles, selon les rhéteurs”. Autorul celebrului tratat *Despre sublim* se revendică direct din Dionis din Halicarnas¹⁵.

13. Această determinare spațială îngăduie autorului anonim al tratatului *Despre sublim* (Περὶ ὕψους) să facă o analiză foarte nuanțată a acestui stil, sesizînd faptul că sublimul presupune, în egală măsură, înălțime și profunzime (βάθος).

14. Cf. M. Nasta, *op. cit.*, p. 289, n. 113.

15. Despre asemănările dintre Dionis și Pseudo-Longin a se vedea F. Donadi, *op. cit.*, pp. 35-44 (*Dionigi*

Dar iată că, la un moment dat, în epoca imperială, probabil sub Dioclețian, un retor numit Demetrios (asimilat greșit lui Demetrios din Phaleron) scrie un nou tratat despre stil (Περὶ ἑρμενεῖας). Nou, dar nu νεός – am putea spune –, ci καινός, diferit, neașteptat, insolit.

Demetrios nu numai că realizează o *contaminatio* între doctrina stoică și cea teofrastică, ci, combinând cele trei stiluri tradiționale cu cele patru ἀρεταί din canonul lui Teofrast, obține patru χαρακτηῖρες τῆς λέξεως: μεγαλοπρεπής, caracterizat prin μεγαλοπρέπεια, γλαφυρός, caracterizat prin ἡδύ, ισχνός, caracterizat prin σαφήνεια și δεινός, caracterizat prin forță, energie, vehemență.

Stilurile se analizează în funcție de conținut (διάνοια), de selecția termenilor (λέξις) și de compoziție (σύνθεσις). În substanța ei, teoria pare să rezulte din încrucișarea dintre o clasificare de tip ciceronian și cea a lui Dionis. Exegeza de specialitate a arătat că născocirea lui Demetrios, cel de-al patrulea stil (δεινός), nu este decât o altă formă a celui dintâi (μεγαλοπρεπής)¹⁶. Socotim că la baza acestei diviziuni *sui generis* a stilului înalt stă motivația că termenul μεγαλοπρεπής se referă mai mult la strălucirea și măreția expresiei, pe când δεινός se referă la forța ei. După cum observă Roberts¹⁷, Demetrios este singurul retor care a introdus așa-numitul δεινός χαρακτηῖρ ca tip deosebit de stil și numai cu greu îl deosebește în toate cazurile de μεγαλοπρεπής χαρακτηῖρ. La această soluție Demetrios a fost împins de dorința de a găsi un loc aparte pentru Demostene, a cărui expresie vehementă era model suprem în școlile retorice ale vremii¹⁸.

Să vedem totuși dacă se poate observa o deosebire între stilul măreț și cel energic. Stilul μεγαλοπρεπής este caracterizat de tot ceea ce este lung: vocale lungi, metre cu silabe lungi (peon, spondeu), membre (κῶλα) lungi, structură periodică din perioade fără respiro, dar și aspre, *inconcinuitas*, δυσφωνία, cuvinte aspre (ὀνόματα τραχῆ), structură accidentată a frazei. Apare însă și arsenalul aristotelic: ἐξηλλαγμένη λέξις (cf. *Poetica* XXII 1458a 18 ἐξηλλάττειν τὸ ιδιωτικόν) și neobișnuită (contrară cuvintelor proprii: ἡ δὲ κυρία λέξις), gravitatea (ὄγκον). În stilul δεινός toate se vor a fi violente: subiectul constă din lucruri izbitoare (240), structura este silnică (bazată pe βία - 246), se exploatează συντομία (253) și κακοφωνία.

E adevărat că însuși Demetrios recunoaște că multe mijloace folosite în stilul măreț, folosite în alte contexte, pot duce la stilul δεινός.

Cît privește originea termenului folosit, se poate schița următorul istoric: În aprecierea lui Teofrast asupra lui Lysias (cf. Dionis din Halicarnas, *De Lys.*, 14, 484 R) apare pentru prima oară patosul oratoric ca element esențial al discursului practic¹⁹. Fiindcă printre școlile filosofice din perioada elenistică numai școala peripatetică admite justificarea zguduirilor adânci ale simțirii, Voit crede că în această școală s-a născut imaginea aceluia caracter δεινός” cu sensul pe care-l are la Demetrios; de altfel, înaintea lui Demetrios, termenii stilistici δεινός și δεινότης au fost împrumutați de la Teofrast și de la peripateticieni mai întâi de către criticul eclectic Dionis din Halicarnas, care, întocmai ca mai târziu Demetrios, asociază δεινός și φοβερός. Toți exegeții semnaleză

e Longino).

16. Cf. Kroll, „Rhetorik”, col. 36.

17. Demetrius, *On style*. With an english translation by W. Rhys Roberts, Londra, 1927, *Introduction*, p. 267.

18. Cf. C. Balmuș, *Demetrios, Tratatul despre stil*, Iași, 1943, p. 55.

19. Cf. L. Voit, Δεινότης, *ein antiker Stilbegriff*, Leipzig, 1934, pp. 99-104.

faptul că, în lucrarea lui Dionis Περὶ τῆς λεκτικῆς Δημοσθένους δεινότητος, calitatea fundamentală atribuită lui Demostene este δεινότης Apoi, cu același înțeles și tot cu privire la Demostene, a fost întrebuițată de autorul tratatului *Despre sublim* (XXXIV, 4). În mod cât se poate de ciudat, nimeni nu găsește vreo apropiere între acest stil al lui Demetrios și definiția dată de Cicero genului *grauae*, *in quo profecto uis maxima est*²⁰.

Opinăm că termenul vine tot de la Aristotel. Aidoma lui Dionis și Demetrios, Aristotel, în *Poetica* și *Retorica*, fie asociază de mai multe ori δεινόν cuvîntului φοβερόν „ceea ce produce frica” (ex. *Ret.*, 1383a 27), în celebra “misiune” a tragediei, deci și a stilului înalt, de a produce milă și teamă, pentru a ajunge la κάθαρσις, fie, de multe ori, perechea ἔλεον - φόβον, τὰ ἐλεεινά - τὰ φοβερά este înlocuită de cuplul ἐλεινόν - δεινόν (*Ret.*, 1386a 22, 1419).

Ni se pare că Demetrios a observat că nici una dintre terminologiile propuse de-a lungul timpului pentru caracterizarea stilului înalt nu exprima și ideea de robustețe, forță, energie. Toți termenii de pînă acum trimiteau la solemnitate, gravitate, măreție, amploare, dar nu și la forță, deși, în descrierea stilului înalt și în exemplele analizate se folosesc termeni precum ἰσχυρός (*De comp. verb.*, 22, 1; 12; *De subl.* VII, 3; 4), κράτος (*De subl.* I, 4), δυναστεία καὶ βία (*De subl.* VII, 3; XII, 4), σφοδρὸν πάθος (*De subl.* VIII, 1), φοβερά (*De subl.* IX, 7), δεινόν. δεινότης, δεινώσις (*De subl.* IX 5; XII 5); un asemenea stil ἐκπλήξαι „izbește”, „stupefiază”, nefiind de mirare faptul că Demostene este asemănat unui fulger și unui trăsnet care împrăștie și distruge totul. Demetrios a socotit de cuvînt să separe τὰ δεινά de τὰ ὑπερφυά, τὰ ὑψηλά.

Stilul mediu ia naștere – după Dionis din Halicarnas – dintr-un „amestec fericit”, temperat, al însușirilor celor mai bune elemente din celelalte două stiluri. *Mutatis mutandis*, straniul, ineditul stil δεινός este o “fericită separare” a extremelor, uneori neconciliabile, ale celui mai bogat stil, *grauae dicendi genus*. Ne întrebăm: Există sublim fără forță? Există – ne răspunde autorul anonim al tratatului *Despre sublim*, cel mai grăitor exemplu fiind *Odiseea*, în care „am putea să-l comparăm pe Homer cu soarele la asfințit, care-și păstrează măreția, dar e fără putere” (οὗ δίχα τῆς σφοδρότης παραμέναι τὸ μέγετος); la fel cum, de pe o înălțime prăpăstioasă, μετὰ βία („cu forță”), Demostene s-ar putea asemăna cu o vijelie sau cu un trăsnet.

Că Demetrios a avut dreptate cînd a făcut această secționare – după unii forțată – o dovedește, pe de parte, faptul că Περὶ ἑρμενεύας a fost multă vreme manualul favorit în universitățile din Europa²¹. Milton, în *Tractate of Education*, cerea ca lucrarea lui Demetrios să fie citită alături de Platon și Aristotel. Pe de altă parte, el se dovedește a fi funcțional, un instrument operant în judecarea operelor literare. Este ceea ce au făcut și E. A. Abbot și I. R. Seeley care, în manualul lor de engleză *English Lessons for English People* (1871) întrebuițează termenii „simplu”, „sublim”, „grațios” și „vehement” pentru a caracteriza, rînd pe rînd, stilul lui Wordsworth, Milton, Tennyson și Shakespeare.

Carierea termenilor δεινός și δεινότης nu se sfîrșește odată cu Demetrios, și nici multiplicarea stillurilor. În secolul al III-lea p. C., retorul Hermogenes va crea o grilă

20. L. Pernot îl plasează pe Demetrios în epoca elenistică, secolul I a. C., ceea ce l-ar face contemporan cu Cicero, deschizînd o altă filiație, deloc imposibilă.

21. Cf. Démétrius de Phalère, *De l'Elocution*. Traduit du grec en français avec notes, remarques et table analytique par Edouard Durassier, Paris, 1876, p. 1 și Roberts, *op. cit.*, p. 289.

funcțională în care un număr de șapte virtuți (ιδέαι) stilistice (între care și δεινότης), ba chiar douăzeci, dacă se socotesc și subdiviziunile lor, dau tonalitate discursului. De la Aristotel la Demetrios, totul e cuprins aici, într-o sinteză care aprofundează secole de cercetare stilistică.

Bibliografie

- Andrieș, M.-C., *Aristotel, Retorica*, Ediție bilingvă. Traducere, studiu introductiv și index de Maria-Cristina Andrieș. Note și comentarii de Ștefan-Sebastian Maștei, București, 2004;
- Augustyniak, C., *De tribus et quattuor dicendi generibus quid docuerint antiqui*, Varșovia, 1957;
- Aujac, G. și Libel, M., *Denys d'Halicarnase, La composition stylistique*, Paris, « Les Belles Lettres », 1981;
- Balmuș, C., *Demetrios, Tratatul despre stil*, Traducere, introducere, comentariu, de C. Balmuș, Iași, 1943;
- Cousin, J., *Études sur Quintilien*, t. II: Vocabulaire grec de la terminologie rhétorique dans l'*Institution oratoire*, Paris, 1936;
- D'Alton, J. F., *Roman Literary Theory and Criticism*, Londra, 1931;
- Démétrios, *Du style*, Texte établi et traduit par Pierre Chiron, Paris, Les Belles Lettres, 2002;
- Dionysius of Halicarnassus, *The Critical Essays in Two Volumes, with an English Translation by Stephen Usher, M.A., Ph.D.*, The Loeb Classical Library, London, 1974;
- Donadi, F., *Pseudo-Longin, Del Sublime*, introduzione, traduzione, premessa al testo e note di Francesco Donadi. Testo greco a fronte, Milano, 1991;
- Durassier, E., *Démétrius de Phalère, De l'Elocution*. Traduit du grec en français avec notes, remarques et table analytique par Edouard Durassier, Paris, 1876;
- Fyfe, W. H., *Longinus, Περὶ ὑψηλοῦς*, Londra, 1932;
- Gauthier, R. A. - Jolif, J. Y., *L'étiq̄ue à Nicomaque*, Louvain, 1970;
- Koll, W., „Rhetorik”, *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Suppl. 7, 1940, col. 1074;
- Maroseau, J., *Traité de stylistique appliquée au latin*, Paris, 1935;
- Nasta, M., « Dionis din Halicarnas, Despre potrivirea cuvintelor », în *Artele poetice. Antichitatea*. Culegere îngrijită de D. M. Pippidi, București, 1970;
- Pernot, L., *La Rhétorique dans l'Antiquité*, Paris, 2000;
- Pippidi, D.M., *Artele poetice. Antichitatea*. Culegere îngrijită de D. M. Pippidi, București, 1970;
- Rabe, H., *De Theophrasti libris π. λέξεως*, Bonn, 1890;
- Rademacher, L., *Theophrast π̄ρι λέξεως*, în R.M. 54, 1899;
- Reboul, O., *La Rhétorique*, Paris, 1984;
- Roberts, W. R., *Demetrius, On style*. With an english translation by W. Rhys Roberts, Londra, 1927;
- Stroux, I., *De Theophrasti virtutibus dicendi*, Leipzig, 1912;
- Voit, L., *Δεινότης, ein antiker Stilbegriff*, Leipzig, 1934.